

تحقیقات کیفی

دکتر حیدرعلی عابدی*

چکیده

امروزه روش‌های تحقیق را به دو دسته کلی تقسیم می‌کنند: یکی روش‌های کمی که بر فلسفه پوزیتویسمی تکیه دارد و از طریق فاصله انداختن میان موضوع شناخت و فاعل شناسایی می‌کوشد تا به شناختی عینی از واقعیت دست یابد و دیگری روش‌های کیفی که نگاهی کل‌گرایانه به پدیده‌ها داشته و کشف معنای آنها را مورد توجه قرار می‌دهد.

در این مقاله ضمن تأکید بر تنوع موجود در روش‌های کیفی، مراحل مختلفی که باید در یک تحقیق کیفی مورد لحاظ قرار گیرد و همچنین شیوه‌های مختلف جمع‌آوری اطلاعات در یک تحقیق کیفی مورد بحث قرار می‌گیرد.

واژه‌های کلیدی: روش‌شناسی، روش تحقیق در علوم اجتماعی، روش کمی، روش کیفی، تحریر میدانی، مصاحبه گروهی، تحلیل اطلاعات.

---

* دانشیار و عضو هیأت علمی، مرکز تحقیقات پزشکی، مدیریت مطالعات و توسعه آموزش و پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی اصفهان.

مقدمه

انسان از دیرباز برای شناخت پدیده‌های تشکیل دهنده دنیای پیرامون خود تلاش بسیار نموده و به مرور زمان توانسته تلاش‌های خود را با تکیه بر اصولی مشترک، به روش‌هایی تبدیل کند که محصول آن علمی است که امروزه از آن بهره‌مندیم. این روش‌ها به نوبه خود مورد نقد و بررسی قرار گرفته و نقاط قوت و ضعف آنها به‌طور دقیق ارزیابی شده است؛ به‌طوری که امروزه روش‌های تحقیق علمی، ابزار شناخت مطمئنی برای بسیاری از دانشمندان محسوب می‌شوند. مجموعه این روش‌ها را امروزه به سه دسته کلی تقسیم می‌کنند (بورگ و گال، ۲۰۰۳؛ برنز و گراو، ۲۰۰۱؛ و کوهن و همکاران، ۲۰۰۰).

الف) روش‌هایی که تکیه بر فلسفه پوزیتیویسمی دارند و به آنها روش‌های کمی می‌گویند. دانشمندان با به کارگیری این قبیل روش‌ها به دنبال یافتن پاسخ سؤالاتی از این قبیل هستند: «دانستن چه چیزی مورد نیاز است؟»، «چه روشی برای تولید این دانش باید به کار گرفته شود؟»، «چه روش اندازه‌گیری مورد نیاز است؟» و «چگونه می‌توان از اثر سایر عناصر در تحقیق جلوگیری کرد تا اثر واقعی متغیر مورد پژوهش قابل مطالعه علمی باشد؟» (برنز و گراو، ۲۰۰۱؛ و کوهن و همکاران، ۲۰۰۰).

در تعبیری دیگر تحقیقات کمی را این گونه تعریف کرده‌اند: «کوشش مستمر، سازمان‌دار و عینی برای بررسی و آزمایش علوم بشری و تولید دانش جدید و ارتقاء سطح آگاهی علمی بشر، در پرتو کار پژوهشی» (هالووی و ویلر، ۲۰۰۲).

ب) روش‌هایی که به پدیده‌ها نگاه کل‌نگر و جامع دارند و معتقدند دنبال کردن این روش، راهی است برای کسب آگاهی از طریق کشف معانی پدیده‌ها (دنزی و لینکلن، ۲۰۰۰). در بیانی دیگر این تعریف برای تحقیقات کیفی^۱ ارائه شده است: «کوششی سازمان‌دار و ذهنی برای کشف معانی تجارب روزمره». روش‌های کیفی در رشته‌های علوم اجتماعی، علوم تربیتی، مدیریت و برنامه‌ریزی به صورت فزاینده‌ای مورد استفاده قرار گرفته است؛ با این حال، سازمان‌هایی که منابع مالی تحقیق را تأمین می‌کنند و کمیته‌های تحقیقاتی دانشگاه‌ها نگاه بدبینانه‌ای به تحقیقات کیفی دارند، چرا که فکر می‌کنند این نوع تحقیقات مسیری مشخصی نداشته و قابل برنامه‌ریزی نیستند و تحت‌الشعاع روش‌های دیگر قرار می‌گیرند (بورگ و گال، ۲۰۰۳؛ برنز و گراو، ۲۰۰۱)؛ در حالی که در انجام پژوهش به

1. qualitative research.

روش کیفی بایستی مراحل مشخصی را طی کرد و اصول معینی را رعایت نمود (هامل، کارپتر و دیک، ۲۰۰۰) در این مقاله سعی خواهد شد، ایده کلی و تا حدودی خصوصیات مطالعات کیفی در مقایسه با تحقیقات کمی مورد بحث قرار گیرد.

ج) از آنجا که هر یک از دو روش کمی و کیفی دارای نقایصی هستند، برای همپوشانی نقاط ضعف هر کدام از آنها و دستیابی به روش قابل اطمینان‌تر، روش‌های جدیدی مطرح شده که به آن روش‌های چند بعدی یا تلفیقی^۱ گویند (پولیت، بک و هانگلر، ۲۰۰۱؛ رادنر، ۲۰۰۲ و پیت، ۲۰۰۳).

لازم به ذکر است محقق براساس اهداف و سؤال‌های پژوهش، یکی از روش‌های فوق را انتخاب می‌کند. برای مثال برای تعیین شیوع و وقوع یک مسئله از روش کمی و برای مفاهیمی که فراتر از اعداد و ارقام هستند از روش کیفی و چنانچه هر دو هدف برای محقق مهم باشد، از روش تلفیقی بهره می‌گیرد (برنز و گراو، ۲۰۰۱).

چیستی تحقیقات کیفی

تحقیق کیفی نگرشی روش‌مند برای توصیف عمیق تجربیات زندگی و کشف معنای آنهاست (هالووی و ویلر، ۲۰۰۲) که بر اساس روش‌های متنوعی انجام می‌گیرد. در این رابطه دونالک اشاره می‌کند که مطالعات کیفی، تجارب روزمره زندگی افراد را مورد مطالعه قرار می‌دهد تا فهم پدیده‌هایی که به‌طور طبیعی رخ می‌دهند را میسر سازد و در نهایت به زندگی روزمره معنایی ببخشد. در این روش هیچ متغیری دست‌کاری و هیچ کدام از متغیرهای زمینه‌ای کنترل نمی‌شود (دونالک، ۲۰۰۴).

برنز و گراو، تحقیق کیفی را راهی برای کسب آگاهی از طریق کشف معانی پدیده‌ها می‌دانند که با بهره‌گیری از رویکرد کل‌نگرانه، فهم عمیق پدیده‌های پیچیده را به همراه می‌آورد. تحقیق کیفی، شبیه کامل کردن یک تصویر از طریق کنار هم گذاشتن قطعات جدا شده آن است. در این روش پژوهش‌گر قطعات تصویری را که قبلاً می‌شناخته، دوباره کنار هم قرار نمی‌دهد، بلکه مشغول ساختن تصویری می‌شود که قسمت‌هایی از آن را به صورت داده‌ها جمع‌آوری نموده و مورد آزمایش قرار داده است. محقق در این روش تحقیقی پاره‌ای از اطلاعات را جمع‌آوری می‌کند که راهنمای مرزهای یک مفهوم

1. trianquation.

جدید باشند، او حدس‌هایی را براساس تجربیات زندگی خود یا بر پایه مطالعات خود در میان می‌آورد و به تحلیل و واکاوی آنها می‌پردازد که حاصل این فعالیت ارائه ایده‌های جدید با گروه‌بندی جدیدی از اطلاعات، به جای چارچوب‌های از قبل تعیین شده است (گورارد، ۲۰۰۱؛ هالووی و ویلر، ۱۹۹۶ و پولیت، بک و هانگلر).

اطلاعات کیفی از نگاه عمیق به پدیده‌ها به دست می‌آید. پژوهشگران تعریف وسیعی از یک پدیده را که تقریباً تمام وقایع تجربه شده افراد را دربرمی‌گیرد، مورد استفاده قرار می‌دهند. این نوع تحقیق برای حیطه‌هایی که اطلاعات کافی در مورد آن وجود ندارد، یا کشف معانی داده‌هایی در ارتباط با احساسات، رفتارها، عقاید، آگاهی‌ها و اقدامات مدنظر باشد، مناسب است. برای مثال تحقیقات کیفی برای تشریح و افزایش فهم در ارتباط تجربه‌های انسانی از قبیل درد، مراقبت، ضعف و آرامش به کار می‌رود. از آنجا که انتساب‌عینی عددی به عواطف و احساسات انسانی مشکل به نظر می‌رسد، تحقیق کیفی در مقایسه با پژوهش‌های کمی، روش مؤثرتری برای بررسی این نوع حالات انسانی است (اودوناگی و پانچ، ۲۰۰۳). به علاوه تحقیقات کیفی با بهره‌گیری از فلسفه کل‌نگری، بر درک و فهم تمامیت یک پدیده متمرکز است (برنز و گراو، ۲۰۰۱؛ دنزی و لینکلن، ۲۰۰۰ و مایان، ۲۰۰۱).

نقش سؤال پژوهشی در تحقیق کیفی

هالووی و ویلر می‌نویسند: «هر پژوهشی باید در راستای پاسخ به سؤالی انجام گیرد. تعیین سؤال اصلی پژوهش برای انجام یک تحقیق علمی امری حیاتی است و تعیین دقیق آن محور انجام کار تحقیقی محسوب می‌شود. سؤال پژوهش به تعیین هدف پژوهش، زمینه، روش تحقیق و اطمینان از اعتماد و اعتبار روش تحقیق کمک می‌کند. درواقع، بازتاب آنچه محقق می‌خواهد بداند، از سؤال پژوهشی ناشی می‌شود. هم‌چنین تعیین دقیق پرسش تحقیق دلیلی برای انجام پژوهش بوده و از این‌رو سؤال تحقیق باید به خوبی تعریف شود (پولیت، بک و هانگلر، ۲۰۰۱ و ستروبرت و کارپنتر، ۱۹۹۵).

نمونه‌گیری

نمونه‌گیری از نکات بسیار مهم در یک تحقیق است که تعیین هدف آن، مشخص‌کننده شیوه انجام آن است. برای مثال هدف در تحقیقات کمی، تعمیم یافته‌ها به جامعه‌ای است

که نمونه از آن انتخاب شده؛ در حالی که هدف نمونه‌گیری در روش‌های کیفی فهم پدیده موردنظر در جامعه‌ای است که نمونه از آن انتخاب شده است (هلمن، ۲۰۰۲)؛ از این‌رو، تحقیقات کیفی به نمونه‌گیری مبتنی بر هدف متکی بوده و محققین از طریق پاسخ به سؤالات ذیل ممکن است، افراد یا بافت^۱ معینی را به‌عنوان نمونه پژوهش انتخاب نمایند:

۱. چگونه نمونه تحقیق انتخاب می‌شود؟

۲. چه کسی می‌تواند بهترین اطلاعات را در مورد موضوع ارائه دهد؟

۳. بهترین اطلاعات درباره موضوع موردنظر در چه بافتی قابل جمع‌آوری است؟ (همان) سپس محقق، افراد یا بافتی را که بهترین موقعیت را در ارتباط با فهم موضوع مورد مطالعه فراهم می‌آورد، انتخاب می‌کند. برای مثال، اگر محقق بخواهد مطالعه‌ای درباره تجربه‌های یک معلول فارغ‌التحصیل دانشگاه انجام دهد، بهترین منبع اطلاعات درباره این موضوع، افراد معلولی هستند که از دانشگاه فارغ‌التحصیل شده‌اند.

حجم نمونه در تحقیقات کیفی

چه زمانی محقق باید جمع‌آوری اطلاعات را متوقف نماید؟ در جواب به این پرسش باید گفت: هنگامی جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها متوقف می‌گردد که اطلاعات در مورد همه دسته‌بندی‌های موردنظر اشباع شود؛ و این امر زمانی رخ می‌دهد که نظریه یا داستان مورد مطالعه کامل شده و اطلاعات جدیدی، مرتبط با موضوع مورد مطالعه، به دست نیاید. اشباع واژه‌ها نیز زمانی رخ می‌دهد که دسته‌بندی‌ها کامل شده، ارتباط بین دسته‌بندی‌ها به خوبی معین گردیده و اعتبارسازی صورت گرفته باشد؛ از این‌رو در تحقیقات کیفی، حجم نمونه را مترادف با کامل شدن داده‌ها یا اشباع داده‌ها می‌دانند (برنز، ۲۰۰۱ و دنزی، ۲۰۰۰).

هالووی و ویلر عوامل مؤثر در تعیین حجم نمونه را چنین بیان می‌کنند:

- کیفیت داده‌ها (صدا شفاف ضبط شده باشد، نسخه‌ها قابل استفاده باشند و...)

- محدوده مطالعه (وسیع بودن به جای محدود بودن)؛

- طبیعت موضوع (سهولت در کسب داده‌ها، واضح بودن مفهوم)؛

- مقدار داده‌های به دست آمده از هر شرکت‌کننده (بیان شمرده و واضح تجارب ناشی

از پدیده، زمان اختصاص یافته، حجم اطلاعات به دست آمده از هر شرکت‌کننده)؛

1. context.

- تعداد مصاحبه‌ها از هر فرد شرکت‌کننده؛
  - استفاده از واژه‌های جانبی (بیان تجربیات سایرین به وسیله شرکت‌کنندگان)؛
  - روش مورد استفاده و طراحی مطالعه.
- لازم به ذکر است در تحقیقات کیفی به افراد نمونه، شرکت‌کننده مطلع^۱، مطلع کلیدی^۲، پاسخ‌دهنده و گاهی همکار گفته می‌شود (مورس، ۲۰۰۵ و شوانت، ۲۰۰۲).

روش‌های مختلف جمع‌آوری داده‌ها

روش‌های جمع‌آوری داده‌ها در تحقیقات کیفی عبارتند از: مشاهده، مصاحبه آزاد، نیمه آزاد و گروهی، فیلم‌برداری، عکاسی، یادداشت‌برداری در محیط یا ترکیبی از این روش‌ها (برنز و گراو، ۲۰۰۱؛ و هالووی و ویلر، ۲۰۰۲).

داده‌های ثانویه از طریق بررسی مدارک مختلف مانند: اینترنت، آمارهای ارائه شده توسط دولت‌ها، انتشارات مؤسسات صنعتی، روزنامه‌ها و... به دست می‌آیند. با توجه به اینکه در کتب مختلف روش‌های مشاهده و مصاحبه توضیح داده شده است، در این مقاله فقط به نکاتی جزئی و تکمیلی در این باره اشاره می‌شود (مورس، ۲۰۰۵).

چیستی مشاهده

در ارتباط با چیستی مشاهده مورس می‌نویسد: این شیوه جمع‌آوری داده‌ها ابتدا در رشته انسان‌شناسی تکامل یافت. در این روش محقق در جست‌وجوی الگوهای رفتاری افراد در یک محیط یا فرهنگ خاص است. هنگامی از طریق مشاهده شرکت‌کننده اطلاعات و داده‌ها جمع‌آوری می‌شود که جمع‌آوری آن از طرق دیگر میسر نباشد.

چگونگی انجام مشاهده

چگونگی انجام مشاهده بستگی به صحنه واقعی موضوع تحقیق^۳ و درجه دسترسی محقق به آن دارد. چهار نوع مشاهده به شرح ذیل در تحقیقات کیفی متداول است:

۱. مشاهده کامل، بدون ایجاد رابطه تعاملی و مداخله جویانه در فعالیت‌های افراد

---

1. information.
2. key information.
3. setting.

مورد مطالعه. برای مثال برای مشاهده رفتار منشی بخش، محقق از نقطه‌ای بدون دخالت در امور بخش، به مشاهده منشی و رفتار او می‌پردازد.

۲. مشاهده به‌عنوان یک شرکت‌کننده که در این روش محقق در حالی که به مشاهده مشغول است، خود به‌عنوان یک شرکت‌کننده در تحقیق فعال است. برای مثال برای مشاهده رفتار منشی بخش، در انجام قسمتی از وظایف (نظیر جواب دادن به تلفن) به منشی بخش کمک می‌کند.

۳. شرکت‌کننده به‌عنوان یک مشاهده‌گر؛ در این حالت محقق همانند یک شرکت‌کننده در فعالیت‌های روزانه درگیر است و زمانی را جهت ثبت مشاهدات خود اختصاص می‌دهد. برای مثال محقق در کلیه امور همچون یک همکار به منشی (موضوع مورد تحقیق) کمک کرده و مشاهدات خود را نیز یادداشت می‌کند. در این حالت محقق کاملاً جزئی از جامعه مورد مطالعه می‌شود و ناشناخته به مشاهده می‌پردازد. امروزه به دلیل رعایت ملاحظات اخلاقی کمتر از این شیوه استفاده می‌شود؛ البته به جز مشاهده محل‌های عمومی (هر چند تعریف دقیق محل عمومی نیز مورد اختلاف است) (برنز، ۲۰۰۱؛ و سیکز، ۲۰۰۳).

گرچه یادداشت‌برداری وظیفه‌ای بسیار ساده به نظر می‌رسد، ولی ممکن است در این فرآیند «آنچه مهم است» نادیده گرفته شود. برای ثبت یک مشاهده کامل و عمیق، باید نکات ذیل حول محور سؤال تحقیق در نظر گرفته شود:

۱. چه کسی و چه واقعه‌ای موضوع مطالعه است؟
  ۲. چه زمانی و در چه مکانی فعالیت مورد مطالعه انجام می‌شوند؟
  ۳. چرا پدیده مورد نظر به وقوع می‌پیوندد؟
  ۴. چگونه فعالیت‌ها سازمان‌دهی می‌شود؟ و...
- روش دیگر برای ثبت روش‌مند مشاهدات با پاسخ دادن به سؤالات ذیل شکل می‌گیرد:
۱. افراد در محیط چگونه سازمان‌دهی شده‌اند؟ و چه ارتباطی با هم دارند؟
  ۲. مردم چه فعالیت‌هایی انجام می‌دهند؟ و این فعالیت‌ها چگونه سازمان یافته است؟
  ۳. آیا الگو یا توالی خاصی در وقایع وجود دارد؟ و عقاید مردم در ارتباط با این موضوعات چیست؟ (بورگ و گال، ۲۰۰۳؛ برنز و گراو، ۲۰۰۱؛ و هالووی و ویلر، ۲۰۰۲).

تحریر میدانی^۱

تحریر میدانی عبارت است از آنچه هنگام مشاهده در صحنه واقعی موضوع مورد مطالعه توسط محقق به دقت یادداشت می‌شود. هدف محقق در یک تحقیق کیفی درک تجارب زندگی شرکت‌کنندگان یا شکار لحظه‌های تجربه شده افراد و توضیح جامعه‌ای است که آنها جزئی از آن هستند. بر این اساس تحریر میدانی باید بازگوکننده دقیق احساسات، ایده‌ها، لحظات مبهوت بودن، هیجانات بوده و تفسیر محقق را در مورد موضوع مورد مشاهده، دربرگیرد. ثبت دقیق مشاهده‌ها به محقق کمک می‌کند تا داده‌ها را محسوس نماید. در این میان تحریر میدانی، موقعیتی را فراهم می‌آورد تا هر فرد تصمیم خود را به‌طور روشن، مشخص و برای مرحله بعدی فرآیند مشاهده، برنامه‌ریزی نماید. به نظر تعدادی از محققان، تحریر میدانی فقط در مورد ثبت مشاهده‌ها استفاده می‌شود، در حالی که تعداد دیگری از پژوهشگران استفاده از این روش را برای ثبت انواع داده‌ها در ارتباط با موضوع مورد مطالعه، قابل اجرا می‌دانند. این امکان نیز هست که محقق بعد از مصاحبه، وضعیت محل مصاحبه و حالات شرکت‌کننده را ثبت نماید (مورس، ۲۰۰۵).

تحریر میدانی چگونه ثبت می‌شود؟

نوع مشاهده‌ها و صحنه واقعی تحقیق، شکل تحریر میدانی را مشخص می‌سازد. محقق به هنگام تحریر میدانی باید نکات ذیل را رعایت نماید:

۱. ثبت داده‌های حاصل از مشاهده‌ها در اولین فرصت ممکن؛
۲. اجتناب از بحث کردن پیرامون مشاهده‌ها قبل از ثبت آنها؛
۳. تعیین یک محل مخصوص و خلوت با تجهیزات لازم برای ثبت مشاهده‌ها؛
۴. اختصاص زمان کافی برای ثبت داده‌ها (برای مثال ممکن است ثبت یک ساعت مشاهده بیش از ۶ ساعت زمان نیاز داشته باشد)؛
۵. اجتناب از ویرایش، هنگام نوشتن شرح مشاهده‌ها (برنز، ۲۰۰۱؛ و مورس، ۲۰۰۵).

مصاحبه

مصاحبه موقعیتی را فراهم می‌آورد تا شرکت‌کننده دیدگاه خود را نسبت به دنیا، آن‌طور

1. field notes.

که تجربه کرده و می‌کنند، با استفاده از زبان و لغات خاص خود تشریح کند. مصاحبه هیچ قالب محدودی نداشته و شرکت‌کنندگان این فرصت را می‌یابند که به راحتی درباره عمق تجربه‌های خود از موضوع مورد مطالعه بحث کنند. این روش کسب اطلاعات، به‌عنوان قلب تحقیقات کیفی شناخته شده است (هالووی، ۲۰۰۲ و سیدمن، ۱۹۹۸). مصاحبه می‌تواند به صورت گروهی و انفرادی انجام گیرد که مصاحبه انفرادی معمولاً در شرایط زیر مورد توجه قرار می‌گیرد:

۱. زمانی که محقق به کنترل فرآیند مصاحبه نیاز داشته باشد (در مصاحبه گروهی محقق فقط تسهیل‌کننده است).
  ۲. در شرایطی که کسب داده‌های بیشتری از فرد، مدنظر باشد (چون در مصاحبه گروهی به فرد وقت کمتری برای بیان تجربیاتش اختصاص می‌یابد).
  ۳. زمانی که موضوع مورد تحقیق کاملاً شخصی باشد و افراد تمایل به بیان آن در جمع نداشته باشند (هالووی و ویلر ۲۰۰۲ و کوال، ۱۹۹۶).
- با وجود این، زمانی که به دست آوردن اطلاعات از طریق مشاهده یا مصاحبه انفرادی میسر نباشد، محقق اقدام به مصاحبه گروهی می‌کند (برنز و گراو، ۲۰۰۱؛ و کوال، ۱۹۹۶).

مصاحبه گروهی^۱

زمانی که به دست آوردن اطلاعات از طریق مشاهده یا مصاحبه انفرادی میسر نباشد، محقق اقدام به مصاحبه گروهی (FGI) می‌کند. معمولاً یک گروه شامل شش تا ده نفر می‌باشد که با زمینه مشترک برای پاسخ به یک سری سؤالات، و با حضور یک ناظر یا هماهنگ‌کننده شکل می‌گیرد. البته رابطه بین ناظر و اعضای گروه مدنظر نبوده و بیشتر بر وجود یک رابطه تعاملی بین خود اعضای گروه تأکید می‌شود. ناظر، آغازگر بحث گروهی است و سپس با استفاده از راهنمای مصاحبه، بحث‌های گروه را در چارچوب از پیش تعیین شده جهت می‌دهد. مصاحبه گروهی را می‌توان با استفاده از روش‌های زیر انجام داد:

۱. **خودشمولی^۲**: استفاده از این روش به‌عنوان تنها روش جمع‌آوری اطلاعات برای یک پروژه تحقیقاتی است.

1. focus group interviw (FGI).

2. self-contained.

۲. **روش تکمیلی:**^۱ این روش، در کنار دیگر روش‌های جمع‌آوری اطلاعات، به‌عنوان منبعی برای کسب اطلاعات جدید و تکمیلی مورد استفاده قرار می‌گیرد. برای مثال از این روش می‌توان برای یافتن محورهای مفهومی لغات صحیح مورد نیاز یک پرسشنامه استفاده کرد و سپس راه‌کار جمع‌آوری اطلاعات به‌وسیله پرسشنامه را طراحی نمود.

۳. **روش چندشیوه‌ای:**^۲ استفاده مساوی از چند شیوه برای جمع‌آوری داده‌ها؛ به‌طوری که هیچ‌کدام بر دیگری برتری نداشته باشد. مثلاً علاوه بر مصاحبه گروهی، از روش‌های مشاهده و مصاحبه انفرادی نیز برای یافتن داده‌های منحصر به فرد استفاده شود (بورگ و گال، ۲۰۰۳؛ برنز و گراو، ۲۰۰۱؛ و هالووی و ویلر، ۲۰۰۲).

دیگر روش‌های جمع‌آوری اطلاعات

علاوه بر روش‌هایی که توضیح داده شد، راه‌های دیگری برای جمع‌آوری داده‌ها استفاده می‌شود. برای مثال: بررسی اسناد و پرونده‌ها، حکایت‌ها، داستان‌های روزمره زندگی، تحلیل‌های تاریخی، فیلم‌ها، نوارهای ویدئویی، عکاسی، و روش‌های دیگری که با استفاده از آن امکان جمع‌آوری داده‌ها وجود داشته باشد. یک محقق ممکن است ترکیبی از روش‌های فوق را در تحقیق کیفی خود مورد استفاده قرار دهد (برنز و گراو، ۲۰۰۱؛ و هالووی و ویلر، ۲۰۰۲).

تجزیه و تحلیل اطلاعات^۳

در تحقیقات کیفی، الگوی منظمی که با جمع‌آوری اطلاعات اولیه آغاز شده و با تجزیه و تحلیل هم‌زمان داده‌ها و جمع‌آوری اطلاعات جدید ادامه می‌یابد، تا زمانی که داده‌ها به حد اشباع برسند، تکرار می‌شود (پریست، رابرتز و وودز، ۲۰۰۲)؛ بدین صورت که پژوهش‌گر، داده‌ها را جمع‌آوری می‌کند، سپس آنها را تحلیل می‌کند و مجدداً داده‌های بیشتری جمع می‌کند تا اشباع داده‌ها رخ دهد. در این میان، تحلیل داده‌ها در پژوهش‌های کیفی را می‌توان این‌گونه تعریف کرد: فرآیند مشاهده الگوها در میان داده‌ها، پرسش سؤالاتی پیرامون آن الگوها، ساختن فرضیه‌های علمی، اقدام به جمع‌آوری داده‌ها پیرامون موضوعات هدف از

1. supplementary.

2. multi-strategy approach.

3. data analysis.

افراد ویژه انتخاب شده، تأیید یا تکذیب فرض‌ها، ادامهٔ تحلیل، پرسش سؤالات اضافی، جست‌وجوی داده‌های بیشتر، تحلیل بیشتر از طریق ردیف‌کردن، پرسش، فکرکردن، ساختن و آزمایش‌کردن فرض‌های جدید و ادامهٔ این روند. در طول این فرآیند، دانش محقق در ارتباط با موضوع مورد مطالعه رشد می‌یابد؛ به‌طوری که می‌تواند الگوها و نمودارهایی که ارتباط داده‌ها را به خوبی نشان دهد، خلق کند و سپس این الگوها را با مقالات علمی موجود مرتبط سازد (هالووی و ویلر، ۲۰۰۲ و مورس ۲۰۰۵).

صحت و دقت (موثق بودن) در تحقیقات کیفی^۱

مراحل اعتبار و اعتمادسازی در روش‌های کیفی را صحت و دقت مطالعه یا موثق بودن داده‌ها گویند که در پژوهش‌های کیفی، با استفاده از روش‌ها و رویه‌های منظم^۲، روش‌های بازبینی، روش‌های تلفیقی^۳ (استفادهٔ همزمان از چند روش پژوهش و جمع‌آوری اطلاعات برای تأیید)، بازرسی و بازنگری به‌وسیلهٔ همکاران^۴، و بازنگری به‌وسیلهٔ شرکت‌کنندگان^۵، و دیگر روش‌هایی که محقق از صحت و دقت مطالعه و داده‌ها اطمینان یابد، در مطالعات مختلف بهره‌گیری می‌شود (برنز، ۲۰۰۱؛ و هالووی، ۲۰۰۲).

بازبینی یا واریسی تطبیقی^۶، مؤثرترین و مهم‌ترین روش برای اطمینان از دقت مطالعهٔ انجام گرفته است. این عمل به‌عنوان یک کلید به پژوهش‌گر کمک می‌کند تا هر تهدیدی که سطح اعتبار و اعتماد تحقیق را کاهش می‌دهد، شناسایی کرده و آن را اصلاح نماید. راه‌کار رسیدگی، به بررسی قدرت پاسخ‌دهی پژوهش‌گر، همبستگی روش تحقیق، نمونه‌گیری، تحلیل داده‌ها و تفکر نظری محقق می‌پردازد. رعایت نکات زیر، به محقق کمک می‌کند که مشخص کند، چه زمانی باید فعالیت پژوهشی را برای رسیدن به اعتبار و اعتماد لازم و اطمینان از دقت مطالعات و تجزیه و تحلیل‌های پیشین، متوقف، اصلاح یا ادامه دهد.

۱. قدرت علمی محقق به خلاقیت، حساسیت، قابلیت انعطاف و مهارت او اطلاق می‌شود. برای مثال، نتایج حاصل از اطلاعات، به قدرت فرموله‌کردن کار تحقیقاتی، قدرت سؤالات پژوهشی که از اطلاعات حاصل شده و تعیین شرایط انتخاب نمونه‌ها وابسته است.

1. rigor in qualitative inquiry.

3. triangulation.

5. member checking.

2. systematic methods and procedures.

4. peer debriefing

6. verification.

۲. همبستگی روش تحقیق که به اطمینان از هماهنگی بین سؤال پژوهش با دیگر اجزاء پژوهش اطلاق می‌شود.
۳. مناسب بودن نمونه‌گیری؛ به گونه‌ای که بهترین افراد، به‌عنوان منبع اطلاعات موضوع تحقیق انتخاب شوند.
۴. جمع‌آوری و تحلیل همزمان داده‌ها که یک رابطه‌ی تعاملی را بین آنچه شناخته شده با آنچه فرد باید بداند شکل می‌دهد.
۵. تفکر نظری که به معنی استخراج ایده‌ها از لابه‌لای داده‌ها و تأیید مجدد آن به‌وسیله‌ی داده‌های جدید است.
۶. درگیر شدن مستمر؛ به این معنی که محقق بیشترین وقت را در صحنه‌ی واقعی موضوع مورد مطالعه صرف کند.
۷. نظارت شرکت‌کنندگان به‌عنوان نظارت کلی تحقیق و بازخورد که به محقق کمک می‌کند تا شرکت‌کنندگان نسبت به صحت شنیده‌های محقق اظهار نظر کند.
۸. مطلب‌نگاری که برای حفظ صداقت محقق انجام می‌شود. در مطلب‌نگاری همه‌ی پیش‌فرض‌ها و تعصب‌های شخصی محقق و این‌که این پیش‌فرض‌ها چگونه روی مطالعه تأثیر می‌گذارد، ثبت می‌شود.
۹. مرور عمیق؛ این اقدام به منظور درگیر کردن یک همکار تحقیق در مطالعه یافته‌ها، تحلیل یافته‌ها، نتیجه‌گیری و ارائه‌ی نظر و پیشنهاد در مورد اجزاء تحقیق و مراحل پس از تحقیق به کار می‌رود و به افزایش ضریب صحت کار می‌انجامد.
۱۰. بررسی جامع و مستندسازی مراحل تحقیق؛ پژوهش‌گر مراحل تصمیم‌گیری را ثبت و در زمان لازم آنها را مرور کرده و بررسی ضریب اطمینان از صحت و قابل اعتماد بودن تحقیق را برای سایر محققان (که داده‌ها را مورد آزمایش قرار می‌دهند)، تسهیل می‌نماید (برنز و گراو، ۲۰۰۱؛ هالووی و ویلر، ۲۰۰۲؛ سنددلوسکی، ۲۰۰۴).

چه چیزی تحقیقات کیفی نیست؟

به عقیده‌ی مورس، همان‌طور که آگاهی از روش‌های کیفی مهم است، دانستن آنچه تحقیقات کیفی نیست، نیز ضروری است. بر این اساس در زیر به مواردی که جزء تحقیقات کیفی به حساب نمی‌آیند، اشاره‌ای می‌کنیم:

۱. تحقیقات کیفی، تجزیه و تحلیل چند نظر درباره یک یا دو سؤال باز پرسشنامه‌ای نمی‌باشد. توضیح آنکه: بعضی افراد فکر می‌کنند، اگر چند سؤال باز به پرسشنامه تحقیق خود اضافه کنند و سپس به تجزیه و تحلیل پاسخ‌ها پردازند، توانسته‌اند یک تحقیق کیفی را اجرا کنند، اما این تصور صحیح نیست. این چند سؤال نظرات افراد را در مورد چند مسئله جویا می‌شود، اما این اقدام به تکمیل شدن یک پازل ختم نمی‌شود، بلکه تنها قرار دادن چند نکته داخل یک چارچوب از قبل تعیین شده است.

۲. تحقیقات کیفی داستان‌نویسی نیست که توسط یک روزنامه‌نگار تهیه شده و در روزنامه‌ای چاپ شود، زیرا روزنامه‌نگاران وقایع را می‌نگارند؛ نه این‌که آنها را تفسیر کنند و معنی بخشند. آنها تجزیه و تحلیل لازم برای یک تحقیق کیفی را انجام نمی‌دهند. آنها نیازی به آزمایش دوباره اطلاعات، مقایسه کردن، بررسی تضادها و مورد تأیید قرار دادن اطلاعات ندارند. هم‌چنین آنها انتخاب نمونه براساس هدف تحقیق را در دستور کار خود ندارند و در نهایت آنها نگران انسجام و استحکام^۱ روش مطالعه خود نیستند.

مقایسه تحقیقات کمی و کیفی

برنز و گراو می‌نویسند: روش‌های تحقیق کمی و کیفی یکدیگر را کامل می‌کنند؛ چرا که محصول آنها در شناخت کامل پدیده‌ها مفیدتر خواهد بود. ماهیت و محدوده مسئله مورد مطالعه و هدف محقق، از عوامل تعیین‌کننده نوع پژوهش می‌باشند. بدیهی است، آگاهی محقق از هر دو دسته روش‌های تحقیق، انتخاب شیوه صحیح را برای بررسی مسئله مورد نظر میسر می‌سازد. در مقام مقایسه این دو دسته روش‌ها، می‌توان به نکات زیر اشاره نمود.

تحقیق کمی یک علم خشک بدون احساس^۲ و مقطوع^۳ است که براساس اسناد و شواهد عینی و کنترل متغیرهایی که محقق آنها را مداخله‌گر می‌داند، انجام می‌شود. این روش از شاخه‌ای از فلسفه که اثبات‌گرایی نامیده می‌شود، استخراج شده (بورگ و گال، ۲۰۰۳؛ برنز و گراو، ۲۰۰۱ و ویشنیوسکای و بیبلند، ۲۰۰۴).

پژوهشگران پس از به کارگیری روش‌های کمی، معتقد می‌گردند که نتایج

1. rigor.

2. hard.

3. rigor.

تحقیقشان، قطعاً حقیقت دارد (یا دست کم در سطح قابل قبولی در اکثر موارد صدق می‌کند) و همه جا می‌توان با اندازه‌گیری‌های دقیق به همان نتیجه رسید. به عقیده این گروه، برای یافتن حقیقت، باید کاملاً عینی‌گرا بود و از ورود ارزش‌ها و احساسات شخصی در اندازه‌گیری‌ها و تجزیه و تحلیل‌ها خودداری کرد؛ در غیراین صورت، علمی بودن تحقیق مخدوش خواهد شد. در این دیدگاه، رفتار همه انسان‌ها، عینی، هدفدار و قابل شناخت عینی است؛ به گونه‌ای که محقق قادر است با استفاده از یک ابزار اندازه‌گیری صحیح، به شناخت دقیقی از موضوع مورد مطالعه خود دست یابد (برنز و گراو، ۲۰۰۱؛ و هالووی و ویلر، ۲۰۰۲).

اما تحقیق کیفی یک علم با احساس^۱، فلسفی و هنری است که از علوم رفتاری و علوم اجتماعی تکامل یافته و به‌عنوان یک روش در فهمیدن طبیعت فعال و بی‌همتای وجود انسان، نقش ارزنده‌ای ایفا کرده است. محققان روش کیفی عقیده دارند از آنجا که انسانها با محیط، تاریخ و جامعه تأثیر متقابل دارد، می‌توان با مطالعه اشخاص، به کشف پدیده‌ها نائل شد (بورگ و گال، ۲۰۰۳؛ هالووی و ویلر، ۲۰۰۲).

برنز و گراو، اضافه می‌کنند: مطالعات کمی جزءنگر، محدودنگر و دقیق هستند. در جزءنگری، یک واقعیت به منزله یک کل، به اجزاء کوچک‌تری که قابل اندازه‌گیری و آزمایش باشند، شکسته می‌شود. برای مثال برای اندازه‌گیری یک هدف کلی، آن را به چند هدف جزئی تقسیم می‌کنند، به طوری که با اندازه‌گیری میزان تحقق اهداف جزئی، میزان تحقق هدف کلی قابل اندازه‌گیری باشد. محققان در روش کمی می‌کوشند خود را از موضوع مورد مطالعه جدا نگه داشته تا عقاید و ارزش‌های شخصی‌شان در مطالعه تأثیر نگذارد و از این طریق عینیت‌گرایی که لازمه یک تحقیق کمی است تأمین شود. چنانچه محققان از حیث ارزشی با موضوع مورد مطالعه درگیر شوند و از نتیجه خاصی جانبداری کنند، نتیجه تحقیقات به جدّ به سمت درک و ارزش‌های شخصی محقق تمایل پیدا کرده و نتیجه این مطالعه یک دستاورد ضعیف علمی قلمداد خواهد شد.

هدف از انجام یک تحقیق کمی، شناسایی علل مؤثر در وقوع یک پدیده و کشف روابط میان این علتهاست و به همین دلیل از این روش برای آزمایش فرضیه‌ها و دستیابی به نظریه‌ها استفاده می‌شود. روش استدلال در تحقیقات کمی، روش

1. soft science.

قیاس^۱ است، به این دلیل، محقق حرکت از کل به جزء را در استدلال‌آوری خود انتخاب می‌کند و از یک فرض کلی، یک نتیجه یا موقعیت جزئی را استخراج می‌کند و آن را در معرض آزمون قرار می‌دهد (بورگ و گال، ۲۰۰۳).

برنز و گراو می‌نویسند: محور مطالعات کیفی پیچیده و وسیع بوده و محقق قصد دارد به یک پدیده، به منزله یک کل، معنی و مفهوم ببخشد. برای مثال، پژوهش کیفی، کل رفتارهای انسان را در پاسخ به درد مورد مطالعه قرار می‌دهد و در طول مطالعه با موضوع مورد مطالعه به صورت فعال مشارکت دارد و در نتیجه یافته‌های این نوع مطالعه از ارزشها و درک شخصی محقق به شدت تأثیر می‌گیرد. روش کیفی یک روش ذهنی است و ذهنی بودن را برای فهمیدن تجربه‌های انسانی ضروری تلقی می‌کند و بر آن است که بدون استفاده از ذهنیات محقق، کشف معنای پدیده‌های انسانی محقق نمی‌گردد.

دیزی و لینکلن توضیح می‌دهند که برای اثبات نتایج یک تحقیق کیفی، از روش مباحثه و گفت‌وگو^۲ استفاده می‌شود و چون تحقیق کیفی با معانی پدیده‌ها در ارتباط است، یافته‌های این نوع تحقیقات می‌تواند برای تعیین ارتباط بین متغیرها استفاده شود که از جملات نسبی^۳ برای بسط تئوری استفاده می‌نمایند.

تحقیق کمی نیازمند مهار کردن و اندازه‌گیری‌های دقیقی است که برای تعیین و محدود کردن مشکلات مورد پژوهش و کاهش اثرات متغیرهای جانبی یا خارج کردن متغیرهایی که نباید مطالعه شوند، استفاده می‌شود (برنز و گراو، ۲۰۰۱). برای مثال، کسی که می‌خواهد تأثیر آموزش برنامه غذایی را بر مقدار چربی‌ها در سرم خون مطالعه نماید. وی باید در ابتدا برنامه آموزش، شیوه آموزش، طول زمان برنامه آموزشی، نظم و ترتیب برنامه آموزش و آموزش‌دهنده را کنترل نماید. بقیه متغیرهای خارجی، از قبیل موضوعاتی چون سن، تاریخچه بیماری‌های قلبی و نوع و مدت زمان انجام ورزش‌ها باید کنترل شوند. منظور از کنترل این است که آزمایش دقیق‌تری را درباره تأثیر آموزش تغذیه بر روی میزان چربی خون میسر سازد. برای این منظور محقق نیازمند وسیله گردآوری اطلاعات است که اطلاعات عددی را به وجود می‌آورد.

تجزیه و تحلیل آماری به منظور سازمان‌دهی اطلاعات، تعیین ارتباطهای معنی‌دار و

1. deductive.

2. dialectic.

3. relational.

تعیین اختلافهای میان گروه‌ها به کار گرفته می‌شود. اقداماتی همچون کنترل، استفاده از ابزار اندازه‌گیری و تجزیه و تحلیل آماری استفاده می‌شود تا یافته‌های پژوهش یک انعکاس صحیح از واقعیت را ارائه و درنهایت، نتایج را بتوان به عموم جامعه تعمیم داد. به عبارت دیگر، یافته‌های پژوهش (که از مطالعه یک نمونه حاصل شده) را می‌توان به کل جمعیتی که نمونه از بین آن انتخاب شده است تعمیم داد.

برای مثال، نتایج یک مطالعه نیمه تجربی (تحقیق کنترل شده) نشان داد که آموزش تغذیه در کاهش چربی خون در یک نمونه مؤثر بوده است. بنابراین محقق نتیجه می‌گیرد که آموزش تغذیه، یک درمان مؤثر برای کاهش چربی خون در افراد مشابه خواهد بود.

اما داده‌ها در تحقیقات کیفی از طریق مشاهده یا ایجاد ارتباط با شرکت‌کنندگان جمع‌آوری می‌شود. داده‌ها شامل تفسیر اشتراکی افراد شرکت‌کننده و خود محقق بوده و هیچ کوششی برای کنترل تعامل صورت نمی‌گیرد. برای مثال، محقق و افراد مورد تحقیق ممکن است، تجاربشان را در عدم اعمال قدرت سرویسهای ارائه مراقبت‌های بهداشتی درمانی در اختیار هم گذارند (بورگ و گال، ۲۰۰۳).

اطلاعات به دست آمده در روش کیفی در قالب کلمات و جملات بوده و به صورت پاسخ‌های انفرادی یا خلاصه‌های توصیفی یا هر دو شکل تجزیه و تحلیل می‌شوند و محقق برای سازمان‌دهی و نظم اطلاعات آنها را دسته‌بندی می‌کند (برنز و گراو، ۲۰۰۱). هدف از تجزیه و تحلیل این است که اطلاعات به صورت معنی‌دار، تفسیر انفرادی یا چارچوبی که پدیده مورد مطالعه را شرح دهد سازمان‌دهی شود. در این جا قصد آن نیست که یافته‌ها به یک جمعیت بزرگ‌تری نسبت داده شود، بلکه تصور بر این است که یافته‌ها یکتا بوده و هدف تنها فهمیدن معانی یک پدیده در یک موقعیت ویژه است؛ با وجود این، این تجزیه و تحلیل برای شناخت پدیده‌های مشابه در موقعیتهای مشابه مفید خواهد بود (بورگ و گال، ۲۰۰۳؛ برنز و گراو، ۲۰۰۱ و هالووی و ویلر، ۲۰۰۲).

فهرست منابع و مآخذ

1. Borg, W. & Gall, M. 2003, Educational Research, 6th edition, longman.
2. Burns, N. & Grove, K.C. 2001, Understanding Nursing Research, 4th edition, Philadelphia, W.B. Saunders.
3. Cohen, M.Z. Kahn, D.L. & Sleeves, R.H. (2000). Hermenutic phenomenological research. Thousand Oaks, CA: Sage.
4. Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (2000). Introduction: The discipline and practice of qualitative methods. In N.K.
5. Donalek, J.G. (2004). An introduction to qualitative research methods. Urologic Nursing, 24(1), 354-356.
6. Gorard, S. 2001, Quantitative methods in educational research, New York, Continuum Comp.
7. Hammel, K. & Carpenter, ch, & Dyck, I, 2000, Using Qualitative Research, Churchill Livingstone.
8. Heiman GW, 2002, Research methods in Psychology, 3rd edit. New York, Houghton Mifflin Comp.
9. Holloway, I, & Wheeler, S. 2002. Qualitative Research for Nurses, 2nd edit. Oxford, Blachwell Science.
10. Julie G Donalek, Sandie Soldwisch. (2004). "An introduction to Qualitative Research Methods". Urologic Nursing. Portland: Aug Vol. 24, Iss. 4; p.354 (2 pages).
11. Julie, G.D. "Phenomenology as a Qualitative Research Methods". Urologic Nursing. Portland: Dec 2004. Vol. 24, Iss. 6; p.516.
12. Kvale, S. (1996). Interviews: An introduction to qualitative research interviewing. Thousand Oaks, CA: Sage.

-
13. Leininger, M. and McFarland M.R. 2002, Transcultural nursing, 3rd ed. New York, McGraw-Hill, Medical Pub. Division.
  14. Lincoln, Y.S. & Guba, E.C. 1985, Naturalistic inquiry. Sage publications, Newburg park, CA.
  15. Mayan M.J. (2001). An Introduction to Qualitative Methods: A training Module for Students and Professionals. Int. Institute for Qualitative Methodology.

روش کیفی در علوم اجتماعی و علوم رفتاری

دکتر مرتضی منادی*

چکیده

روش کیفی یا تفسیری یا توصیفی یا ژرف‌نگر، با وجود قدمت تاریخی‌اش پس از سال‌ها خاموشی، در دو دهه اخیر در علوم اجتماعی و علوم رفتاری از اقبال خوبی برخوردار شده است. این روش، با فرضیه ساختارمند آغاز نشده، یعنی فرضیه آزمایشی از اصول آن نیست. هم‌چنین آزمایش تستی را دنبال نمی‌کند و قصد اجرای نظریه‌ای را نداشته، بلکه بعد از جمع‌آوری اطلاعات، در تحلیل‌ها از نظریه‌ها استفاده می‌کند. اعداد در آن نقش ویژه‌ای ندارند و در مقابل تفسیر و تحلیل عمیق داده‌ها نقش مهمی را ایفا می‌کنند. در صورت خوب انجام یافتن یک تحقیق به روش کیفی، آن تحقیق می‌تواند به تبیین نظریه‌ای جدید منتهی شود. رشته‌های مختلفی چون: روان‌شناسی، روان‌کاوی، روان‌شناسی اجتماعی، جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی (یا مردم‌شناسی)، عرصه استفاده از روش کیفی هستند. مردم‌نگاری، مشاهده، پژوهش در عمل، زندگی‌نامه، مصاحبه و بررسی اسناد نیز از ابزارهای رایج جمع‌آوری اطلاعات در روش کیفی می‌باشند. هدف این مقاله معرفی روش‌های قابل اجرا و رایج در تحقیق کیفی است.

واژه‌های کلیدی: روش پژوهش، روش کیفی، تفسیر، تحلیل محتوی، مردم‌نگاری.